

Marta E. Chmielewska

Morfologiczne przekształcenia przestrzeni miejskiej Katowic

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu ŚLĄSKIEGO
KATOWICE 2016

Morfologiczne
przekształcenia
przestrzeni
miejskiej
Katowic

NR 3544

Marta E. Chmielewska

Morfologiczne
przekształcenia
przestrzeni
miejskiej
Katowic

Redaktor serii: Nauki o Ziemi
Mariusz Rzętała

Recenzent:
Barbara Lubicz Miszewska

Spis treści

Wprowadzenie 7

1. Morfogeneza Katowic 29

1.1. Czynniki genetyczne 29

1.1.1. Uwarunkowania środowiska przyrodniczego 30

1.1.2. Czynniki historyczno-polityczne i społeczno-gospodarcze 32

1.2. Rozwój morfologiczno-przestrzenny 39

1.2.1. Od XIII do połowy XVIII wieku 53

1.2.2. Od połowy XVIII wieku do 1865 roku 59

1.2.3. Lata 1865–1922 71

1.2.4. Lata 1922–1945 75

1.2.5. Lata 1945–1989 78

1.2.6. Po 1989 roku 87

2. Struktura morfologiczna Katowic 90

2.1. Zróżnicowanie morfogenetyczne 90

2.2. Fizjonomia i rozplanowanie 96

2.3. Klasyfikacja jednostek morfologicznych 99

3. Morfologiczne przekształcenia przestrzeni miejskiej Katowic 107

3.1. Przemiany morfologiczno-funkcjonalne 107

3.2. Etapy i typy sukcesji morfologiczno-funkcjonalnej 133

4. Współczesne tendencje w morfologii Katowic 140

4.1. Wpływ rewitalizacji na morfologię Katowic 143

4.1.1. Rewitalizacja terenów przemysłowych 146

4.1.2. Rewitalizacja terenów miejskich 151

4.1.3. Konsekwencje morfologiczno-funkcjonalne rewitalizacji 153

4.2. Przemiany w Śródmieściu 154

4.3. Rozmieszczenie i typy nowych inwestycji 167

Rezultaty i wnioski badawcze 183

Literatura 189

Spis tabel 203

Spis rycin 204

Summary 207

Zusammenfassung 209

Wprowadzenie

Miasta były od dawna przedmiotem badań geografów. Jako forma osadnicza mają bardzo długą historię, a współczesna przestrzeń wielu z nich jest odbiciem procesów oddziałujących nań w różnych okresach. Szczególnie interesujące dla badaczy przestrzeni miejskiej są: jej wewnętrzna struktura, procesy i zjawiska w niej zachodzące oraz przeobrażenia, którym podlega.

Przestrzeń miejska to jednoznacznie wyróżniający się fragment przestrzeni geograficznej, który odznacza się specyficzną organizacją i fizjonomią oraz określonym statusem prawnym (LISZEWSKI 1997). Strukturę przestrzenną miast tworzą nałożone na siebie i wzajemnie oddziałujące układy rozmieszczenia różnych typów działalności ludzkiej, jak również związane z nimi urzędnia trwałe, oraz układy rozmieszczenia ludności i zabudowy mieszkaniowej, rozpatrywane na tle historycznie ukształtowanego układu przestrzennego miasta. Wyróżnić można cztery płaszczyzny badawcze struktury przestrzennej miast, są to:

- morfologia miasta – układ przestrzenny miasta, jego geneza i fizjonomia;
- demograficzno-przestrzenna struktura miasta – rozmieszczenie ludności według cech demograficznych oraz zagęszczenie ludności na obszarze miasta;
- społeczno-przestrzenna struktura miasta – warunki życia w poszczególnych częściach miasta i rozmieszczenie grup społecznych w mieście;
- funkcjonalno-przestrzenna struktura miasta – struktura użytkowania terenów miejskich i rozmieszczenie poszczególnych funkcji na obszarze miasta (WERWICKI 1973; SŁODCZYK 2003).

Książka dotyczy przeobrażeń przestrzeni miejskiej w aspekcie morfologicznym w powiązaniu z przemianami w jej strukturze funkcjonalnej. Takie podejście przyjęto w nawiązaniu do koncepcji teoretycznych conzenowskiej szkoły morfologicznej.

Obiektem badawczym są Katowice. To miasto ma specyficzny charakter, ukształtowany pod wpływem zmieniających się czynników historyczno-politycznych i społeczno-gospodarczych. Powstało jako niemieckie miasto przemysłowe w połowie XIX wieku. W okresie gospodarki centralnie sterowanej nabrało cech miasta socjalistycznego. Współcześnie zmierza w kierunku przekształcenia się w miasto nowoczesne – postindustrialne i postsocjalistyczne.

Zmienny charakter miasta odzwierciedla się w jego skomplikowanej strukturze przestrzennej, która podlegała częstym przekształceniom. Systematycznie zwiększał się obszar miasta – Katowice wyrosły z niewielkiej wsi i w ciągu zaledwie stu dziesięciu lat (1865–1975) trzydziestopięciokrotnie zwiększyły swoją powierzchnię, wchłaniając sąsiednie osady, powstałe w różnych okresach i mające różną genezę, dziś będące integralną częścią katowickich dzielnic. Zmieniały się czynniki rozwoju miasta, determinowane przez ustrój polityczny i gospodarczy oraz dominujące funkcje. Przez prawie cały czas istnienia Katowic, zarówno w okresie, kiedy znajdowały się pod panowaniem niemieckim, jak i po włączeniu ich w granice Polski, a zwłaszcza w okresie PRL-u, wpływ na kształt miasta miał rozwój przemysłu ciężkiego. Transformacja ustrojowa wymogła jednak reorganizację tego sektora gospodarki i zmianę struktury funkcjonalnej ośrodka. W przestrzeni Katowic zachodzi sukcesja oraz relokacja funkcji, uwidaczniają się również zjawiska rewitalizacji oraz gentryfikacji. Dziś Katowice pełnią głównie funkcje usługowe, a wraz z otaczającym je zespołem miejskim aspirują do miana metropolii.

Wszystkie te przekształcenia przestrzeni miejskiej pozostawiły po sobie ślad we współczesnym obrazie miasta. Chcąc zrozumieć stan obecny, należy więc prześledzić przebieg ewolucji jego przestrzeni, a zatem przeprowadzić jej analizę morfologiczną.

Ukierunkowanie dyscyplinarne i teoretyczne

Publikacja lokuje się wśród opracowań z zakresu morfologii miast, która w systemie nauk geograficznych wyodrębniła się z geografii miast, będącej subdyscypliną geografii osadnictwa, a w systemie nauk o mieście znajduje się na pograniczu geografii miast, historii miast i historii urbanistyki. Badania przeprowadzono w nurcie morfologii miast w ujęciu conzenowskim, opartym na postulatcie, że w badaniach przekształceń struktury przestrzennej miasta aspekt morfologiczny i funkcjonalny są z sobą ściśle powiązane i należy rozważać je łącznie. Przemiany przestrzeni miejskiej rozpatrywano zatem w ujęciu morfologiczno-funkcjonalnym.

Morfologia miast, zwana też urbomorfologią, jest definiowana jako nauka o budowie zewnętrznej (kształcie i fizjonomii zabudowy) i wewnętrznej (rozplanowaniu) organizmu miejskiego oraz o genezie (pochodzeniu i ewolucji)

części składających się na ten organizm (ich morfogenezie). W badaniach tych analizuje się położenie i warunki fizjograficzne tegoż organizmu oraz zespół czynników wpływających na powstanie, rozwój i przekształcenia jego fizycznej struktury (LARKHAM 1991b; KOTER 1994; KULESZA 2001).

Przedmiotem badań urbomorfologii jest miasto. Skala badań może być jednak różna – od pojedynczych elementów morfologicznych, poprzez jednostki morfologiczne, poszczególne dzielnice, miasto, aż po zespoły miast, a nawet sieci osadnicze.

W ujęciu morfologicznym miasto definiowane jest jako zbiór elementów morfologicznych o charakterystycznym układzie i różnorodnych zależnościach, określony strukturalnie w obrębie przestrzeni zamkniętej granicami administracyjnymi (KOTER 1976a). Składa się zatem z elementów morfologicznych, wśród których jako podstawowe wymienia się: ulice, działki i budynki, które tworzą odrębne, lecz zintegrowane systemy, tj. sieć uliczną, serie działek, ciągi zabudowy. Zbiór elementów tworzy jednostkę morfologiczną (np. suma kilku bloków urbanistycznych). Kilka jednorodnych jednostek składa się na układ morfologiczny prosty (np. mała dzielnica, osiedle), natomiast jednostki zróżnicowane pod względem rozplanowania i zabudowy tworzą układ morfologiczny złożony (duża dzielnica, małe miasto). Duże miasto jest układem morfologicznym wielokrotnie złożonym, składającym się z dzielnic, powstałych w różnym czasie, oraz z osiedli i miast, które w pewnym momencie weszły w skład organizmu miejskiego (CONZEN 1960; DZIEWOŃSKI 1962; GOLACHOWSKI 1971; KOTER 1994; SŁODCZYK 2003).

Na morfologię miasta składa się jego:

- fizjonomia – kształt i sylweta formy;
- morfometria – układ i struktura jednostek składowych jego planu;
- morfogeneza – geneza (pochodzenie) formy, z uwzględnieniem jej ewolucji.

Fizjonomia i morfometria wystarczają, by określić morfologię miasta w danym momencie czasu, co Marek Koter określa jako morfologię *sensu stricto* (KOTER 1994). Poprzez morfologię *sensu largo* rozumie on natomiast morfologię poszerzoną o badania morfogenetyczne, akcentujące dynamiczny aspekt istnienia miasta, wśród których wymienia takie badania pośrednie, jak:

- stratygrafia osadnicza – bada „warstwy” fizyczne i kulturowe tworzące miasto, czas ich utworzenia się oraz sposób, w jaki się na siebie nakładają;
- morfologia rozwojowa – bada relacje zachodzące pomiędzy częściami składowymi miasta oraz stopień ich zależności od warunków zewnętrznych i wewnętrznych;
- morfologia ewolucyjna – bada proces ewolucji miasta poprzez odtwarzanie faz jego rozwoju;
- morfologia porównawcza – poprzez badania porównawcze miast dąży do sformułowania ogólnych prawidłowości oraz stworzenia typologii lub klasyfikacji.

Badania morfologiczne przeprowadza się poprzez analizę elementów krajobrazu miasta dostępnych bezpośrednio obserwacji, do których należą: plan miasta, typ zabudowy i formy użytkowania przestrzeni miejskiej – w ścisłej korelacji z przekazami pośrednimi, głównie źródłami pisаныmi. Najważniejsza jest analiza planu miasta, składającego się z ulic, działek budowlanych oraz zabudowy w obrębie działek. Michael R.G. Conzen przeprowadza ją w ujęciu ewolucyjnym – od formy pierwotnej do postaci współczesnej, uwzględniając formy pośrednie oraz przeobrażenia, jakie zaszły w planie miasta w określonym czasie. Koter dokonuje jej w ujęciu retrospektywnym, metodą rekonstrukcji planu miasta. Głównym źródłem informacji w badaniach morfologicznych są zatem materiały kartograficzne (CONZEN 1960; KOTER 1969; MOUDON 1997; KOTER, KULESZA 2008).

Jednym z głównych celów badań morfologicznych miasta jest odtworzenie procesu powstawania jego substancji fizycznej (zwanej też urządzeniami trwałymi), tj. wszelkich form architektonicznych oraz urbanistycznych, odwzorowanych w planie miasta, a następnie ujawnienie etapów jej rozwoju, analiza cech właściwych jej w danym momencie dziejowym oraz charakteru przemian. Proces ten można porównać do pełnometrażowego filmu składającego się ze „stop-klatek”. Plan miasta, mający określoną datę wykonania, stanowi zapis, z którego można odczytać stan zaawansowania różnych procesów morfologicznych w poszczególnych częściach miasta (GOLACHOWSKI 1971; KOTER 1994; SCHENK 2011).

Zakres czasowy badań morfologicznych jest szeroki, zwykle większy aniżeli tylko historyczny czas istnienia miasta. Chcąc zrozumieć współczesny krajobraz miasta, należy prześledzić jego ewolucję i określić przemiany morfologiczne, jakie zaszły. Podczas analizy nie należy pomijać form starszych, które ze względu na działanie czynnika dziedzictwa starszych form osadniczych zachowały się w nowej przestrzeni. Jest to związane z występowaniem zjawiska tzw. konserwatywności przestrzennej form osadniczych, który przejawia się w większej na ogół trwałości tych form niż samej sytuacji społecznej, która je powołała do życia. Z tego powodu w planach wielu młodych miast można znaleźć liczne relikty starszych, całkowicie już niefunkcjonalnych, feudalnych układów osadniczych (OSTROWSKI, SZAFER, TRZEBIŃSKI 1957).

Wśród przemian morfologicznych wyróżnia się, obok podstawowych (wypełniania i uzupełniania elementami morfologicznymi), procesy przekształcania istniejących struktur przestrzennych. Proces wypełniania polega na tworzeniu nowych elementów morfologicznych w obrębie istniejących jednostek lub układów morfologicznych, co powoduje zmianę zwartości zabudowy, przy czym pierwotny układ planu pozostaje czytelny. Proces uzupełniania ma charakter ekstensywny i polega głównie na tworzeniu nowych jednostek, przez co przemiany starych są mniej intensywne. Proces przekształcania

pociąga za sobą przebudowę istniejących struktur przestrzennych, w celu stworzenia nowych form, dostosowanych do aktualnych potrzeb. Pierwsze dwa procesy mają charakter ilościowy, trzeci zachodzi zazwyczaj, gdy pierwsze dwa osiągnęły pewną wartość progową i dalsze zmiany w dotychczasowym kierunku są niemożliwe, i ma charakter jakościowy (KOTER 1994).

Morfologia miast jako dyscyplina badawcza zaczęła się wyodrębniać w końcu XIX wieku, kiedy to w pracach niemieckich geografów, m.in. Augusta Meizena, Johanna G. Kohla i Johannesesa Fritza, pojawiły się pierwsze próby systematycznego ujęcia różnego typu opisów dotyczących głównie budowy zewnętrznej miast (DZIEWOŃSKI 1956). Do popularyzacji problematyki morfologicznej przyczyniły się prace Friedricha Ratzla, koncentrującego się na analizie osiedli i ich fizjonomii (RATZEL 1882), oraz Ottona Schlüttera, który również na pierwszy plan wysuwał fizjonomiczne badania krajobrazu miejskiego i sformułował ich przedmiot, założenia metodyczne i metodologiczne oraz program badawczy (SCHLÜTTER 1899a, 1899b).

Początek XX wieku przyniósł kolejne prace traktujące o morfologii miast. Zagadnienia te szeroko omawiał Kurt Hassert przy okazji zestawiania problemów badawczych i ówczesnego stanu wiedzy o miastach (HASSERT 1907). Ukazały się również pierwsze monografie studialne, m.in.: Erwina Hanslicka o Białej Krakowskiej, Raoula Blancharda o Grenoble, Jacques'a Levainville'a o Rouen, Waltera Geislera o Gdańsku, Emmy Wever o Stuttgarcie i Johna B. Leighly'ego o miastach szwedzkich (HANSLICK 1909; BLANCHARD 1911; LEVAINVILLE 1913; GEISLER 1918; WEVER 1924; LEIGHLY 1928). Istotną podstawę teoretyczną dla problematyki rozwoju i ewolucji miast przyniosło studium Patricka Geddesa, w którym przedstawił on pierwszą próbę funkcjonalnej typologii osadnictwa (GEDDES 1915).

Wczesny etap rozwoju morfologii miast charakteryzował się skupieniem zainteresowań badawczych na fizjonomii. Ujęcie to okazało się jednak zbyt pobeżne i z czasem refleksję poszerzono o zagadnienia dotyczące budowy wewnętrznej miasta. Podstawy teoretyczne badań struktury przestrzennej miast powstały w ramach szkoły chicagowskiej w latach dwudziestych XX wieku, rozwijanej przez Roberta E. Parka i jego uczniów (PARK, MCKENZIE, BURGESS 1925). Istotną rolę odegrały prace Rodericka D. McKenziego, o związkach między rozwojem gospodarczym i przestrzennym miasta, oraz Homera Hoyta, o strukturze i układzie przestrzennym miast amerykańskich (MCKENZIE 1933; HOYT 1939). Problematyka struktury przestrzennej miasta zainteresowała również badaczy rosyjskich lub radzieckich, takich jak Julian G. Sauškin czy Nikolaj N. Baranskij (KORCELLI 1974; MAIK 1997; KULESZA 2001).

W trakcie rozwoju badań morfologicznych wykształciło się kilka nurtów badawczych, które według Jeremiego W.R. Whitehanda i Petera J. Larkhama można podzielić na cztery grupy (WHITEHAND 1987; LARKHAM 1991b):

1) tradycyjna szkoła niemiecka (O. Schlütter, W. Geisler, A. Schulze, R. Martiny) oraz szkoły powstałe pod jej wpływem, m.in. szkoła irlandzka (A. Simme, L. Kealy);

2) szkoła brytyjska (R.E. Dickinson, G. Gordon i H. Carter), amerykańska szkoła kulturowo-morfologiczna (J.B. Leighly, J.E. Rickert, J.E. Spencer, R.W. Bastian), amerykańska społeczno-ekonomiczna szkoła morfologiczna (C.C. Colby, R.E. Murphy, B.J.L. Berry);

3) szkoły: włoska (S. Muratori, G. Caniggia, A. Rossi), amerykańska (A.V. Moundon), brytyjska (I. Samuels, F. Tibbalds);

4) szkoła tzw. conzenowska, tj. szkoły: brytyjska (M.R.G. Conzen, J.W.R. Whitehand, T.R. Slater, P.J. Larkham, S. Openshaw), amerykańska (M.P. Conzen, D. Holdsworth), hiszpańska (J. Vilagrassa, J. Ganau), polska (K. Dziewoński, S. Golachowski, B. Miszewska, M. Koter, M. Kulesza).

Kilka nurtów badawczych morfologii miast znalazło się poza tą klasyfikacją: szkoła paryska (F. Choay, P. Merlin), szkoła wersalska (J. Castex, P. Panerai, J.-C. Depaule), szkoła rosyjska (N.V. Petrow) oraz badania struktury morfologicznej miasta za pomocą metod geometrii fraktalnej (M. Batty, P. Longley). Spośród wymienionych szkół morfologicznych na pierwszy plan wysuwają się dwa najważniejsze podejścia – Muratoriego i Conzena (KULESZA 2001; MOUNDON 1997).

Szkołą, która wywarła największy wpływ na rozwój światowej morfologii miast, jest szkoła włoska. Jej twórca, Saverio Muratori, badał przestrzeń miejską z punktu widzenia architekta, koncentrując się przede wszystkim na kształtowaniu krajobrazu architektonicznego oraz przemianach architektonicznych budynków i zespołów budynków, a także ich typologii (MURATORI 1959, 1963). Uważał, że krajobraz miejski jest sumą wielu pomysłów, wyborów i działań, które odzwierciedlają się w budynkach i ich otoczeniu. Jest twórcą systemu filozoficznego pozwalającego zrozumieć proces historycznych przemian architektonicznych i autorem kilku koncepcji teoretycznych składających się na włoską szkołę *design typology*. Badania kontynuował uczeń Muratoriego – Gianfranco Caniggia, który zastosował jego koncepcje w praktyce, potwierdzając tym ich słuszność i rozpowszechniając je. Współcześnie włoscy morfologowie miast skupiają się we Florencji, należą do nich: Giancarlo Calaldi, Luigi Maffei, Nikola Marzot, Paolo Vaccaro i Maria G. Corsini (KOTER, KULESZA 2007; PINHO, OLIVEIRA 2009).

Odmienne podejście do badań morfologicznych prezentował Conzen, który analizował morfologię miast z punktu widzenia geografa. Wprowadził on do badań osadniczych problematykę morfologicznego cyklu rozwojowego miasta, a w swoich analizach opierał się na założeniu, że przemiany morfologiczne należy rozpatrywać łącznie z przemianami funkcjonalnymi, gdyż są one współzależne i równie ważne. Wypracował metodę analizy planu

miasta i stworzył dwie istotne koncepcje badawcze, koncepcję cyklu przemian morfologicznych działki miejskiej (i bloku urbanistycznego) oraz koncepcję pasa wyspecjalizowanych obrzeży miejskich (*urban fringe belt*) (CONZEN 1960, 1962, 1966, 1968). Ze względu na istotność ujęcia conzenowskiego dla tej publikacji omówiono je szerzej w następnych akapitach.

Metoda analizy planu miasta opracowana przez Conzena jest dziś powszechnie stosowana przez urbomorfologów. Dysponując sekwencją chronologicznie zestawionych planów miasta, można dzięki niej prześledzić w ujęciu dynamicznym proces rozwoju miasta i przemian jego układu przestrzennego. Ponieważ każdy okres historyczny pozostawia po sobie ślad w planie miasta, Conzen postuluje prowadzenie badań w ujęciu ewolucyjnym – od formy pierwotnej do współczesnej. Pozwala to określić genezę poszczególnych form i całego układu miasta, a także wyznaczyć genetycznie odmienne części składowe planu – *plan units*, zwane w Polsce, za Markiem Koterem, jednostkami morfogenetycznymi (KOTER 1969). Jednostki te można następnie grupować w większe i w ten sposób regionalizować miasto, wykrywając geograficzną strukturę jego planu. Metoda ta umożliwia ponadto identyfikację podstawowych etapów osadniczo-morfologicznych miasta, które, według Conzena, różnią się pod względem typu, liczby, układu i wzajemnych powiązań elementów morfologicznych, zależnych od warunków kształtowania się osadnictwa. Zastosowanie tej metody pozwoliło wreszcie Conzenowi na wysunięcie dwóch wspomnianych koncepcji badawczych (CONZEN 1960; GOLACHOWSKI 1971; KOTER 1974a; KULESZA 2001; WHITEHAND 2001; CHMIELEWSKA 2010a).

Badania struktur morfologicznych wykazały istnienie określonych etapów rozwoju morfologicznego miasta w czasie. Zostały one ujęte przez Conzena w formie tzw. cyklu miejskiego i przedstawione jako koncepcja cyklu przemian morfologicznych działki miejskiej, rozszerzona później do koncepcji cyklu przemian morfologicznych bloku urbanistycznego. Conzen wyróżnił następujące fazy rozwoju działki miejskiej (CONZEN 1962):

- faza inicjalna (wprowadzenie zabudowy);
- faza wypełniania (zagęszczanie zabudowy);
- faza nasycenia, tj. kulminacyjna (maksymalne wypełnienie);
- faza redukcji, tj. recesyjna (zanikanie zabudowy);
- faza ugoru miejskiego (całkowity zanik zabudowy).

Badanie cyklu przemian morfologicznych ma istotne znaczenie dla określenia fazy rozwoju jednostek morfologicznych, śledzenia zróżnicowania tychże jednostek, a także dla analizy porównawczej miast (GOLACHOWSKI, KOSTRUBIEC, ZAGOŹDŻON 1974; MISZEWSKA 1994; KOTER, KULESZA 2007, 2008; CHMIELEWSKA 2010a).

Równie istotna, ale słabiej znana w Polsce, jest koncepcja *urban fringe belt* (pas wyspecjalizowanych obrzeży miejskich), którą jako pierwszy

przedstawił Herbert Louis, a rozwinął Conzen (LOUIS 1936; CONZEN 1960, 1962). Zakłada ona, że w procesie rozwoju miast po zewnętrznej stronie zwartego obszaru miejskiego z dominującymi funkcjami produkcyjnymi i mieszkaniowymi tworzy się strefa (pierścień, pas) użytków o wyspecjalizowanych funkcjach wyższego rzędu (jak tereny rekreacyjne, sportowe, szpitale, kampusy uniwersyteckie itp.), z dużym udziałem zieleni. Zjawisko to zachodziło już w miastach średniowiecznych, gdzie początkowo szpitale, szkoły i klasztory znajdowały się po wewnętrznej stronie murów, a w późniejszym okresie obszary takie rozwijały się już poza murami, poza pasem przedmieść. Najbardziej nasiliło się jednak w okresie kapitalizmu. Poza zwartym rejonem mieszkaniowym i przemysłowym, w zielonym otoczeniu, powstawały z inicjatywy zamożniejszej ludności elitarne szkoły, szpitale, pola golfowe itp. Wokół takich obszarów często tworzyły się tereny rezydencjonalne o wysokim standardzie, a następnie pasy standardowych dzielnic mieszkaniowych i zakładów przemysłowych, wokół których powstawał kolejny pas wyspecjalizowanych obrzeży miejskich, zamykając cykl. Conzen traktował *fringe belt* jako bardzo ważny element analizy morfologicznej miasta, a rozwój obrzeży badał w powiązaniu z planem miasta i typem budynków. Zastosował tę koncepcję w odniesieniu do ewolucji planów miasta Alnwick oraz Newcastle upon Tyne i wydzielił w ich budowie pas centralny, pasy wewnętrzne i pas zewnętrzny. Wyróżnił ponadto fazy ich rozwoju (WHITEHAND, MORTON 2004; LARKHAM 2006; KOTER, KULESZA 2007; BARANOWSKA 2007, 2009; CHMIELEWSKA 2010a).

Bezpośrednimi kontynuatorami badań Conzena w Wielkiej Brytanii są jego uczniowie zrzeszeni w Urban Morphology Research Group na Uniwersytecie w Birmingham, m.in.: Terry R. Slater, badający genezę i pierwotne rozplanowanie średniowiecznych miast; Jeremy W.R. Whitehand, który analizuje przemiany morfologiczne zachodzące w dużych współczesnych miastach i zajmuje się w szczególności centrami miast i dzielnicami rezydencjonalnymi oraz rozwojem *fringe belts*; Peter J. Larkham, autor opracowań i ekspertyz na potrzeby instytucji zajmujących się planowaniem przestrzennym oraz konserwacją zabytkowych dzielnic miast historycznych (SLATER 1981, 1989, 1990; WHITEHAND 1967, 1987, 1988, 1989, 2003, 2004, 2006; LARKHAM 1988, 1991a).

Współcześnie w badaniach brytyjskich kładzie się nacisk na praktyczny aspekt analiz morfologicznych i możliwość wykorzystania ich w planowaniu przestrzennym. Nowy kierunek wyznaczyła ponadto zmiana podmiotu badań, którymi objęto także tzw. animatorów, odpowiedzialnych za zmiany w fizycznym krajobrazie miasta. Do animatorów tych należą w pierwszej kolejności inwestorzy oraz architekci i wykonawcy budowniczcy, a następnie urzędnicy, planiści i konsultanci odpowiedzialni za wygląd miasta (LARKHAM 1986, 2000, 2006; DEPTUŁA 2015).

Conzen zainspirował badania morfologiczne również poza Wielką Brytanią, a mianowicie w Hiszpanii, gdzie jego metody oraz koncepcję *fringe belt* zastosował Joan Vilagrassa (VILAGRASA 1990), w Polsce (szczegóły dalej) oraz Stanach Zjednoczonych. Do USA morfologiczna szkoła conzenowska dotarła za pośrednictwem syna badacza – Michaela P. Conzena (CONZEN 1980, 1990), jednak pierwotne koncepcje zostały tu dość istotnie zmodyfikowane, ze względu na odmienność rozwoju miast północnoamerykańskich. Miasta te są w większości rozplanowane na siatce kwadratów, a podział na bloki urbanistyczne rzadko podlega zmianie, zatem punkt ciężkości badań morfologicznych przeniesiono na wewnętrzne przemiany tych bloków; ponadto podejmuje się badania rozwoju sieci linii komunikacyjnych oraz ekspansji suburbiów.

Wspomnieć należy jeszcze o morfologii miast w Niemczech, skąd wywodził się Conzen i gdzie narodziła się ta dyscyplina badawcza, współcześnie przeżywająca tu swój ponowny rozkwit. Oprócz podejścia genetyczno-historycznego, zgodnie z którym dokonuje się rekonstrukcji i typologii morfologicznej planów miast (HUMPERT, SCHENK 2001; SCHENK 2011), w niemieckich badaniach morfologicznych zaznacza się silne powiązanie z planowaniem przestrzennym. Poruszane są tematy ponownego wykorzystania zdegradowanych terenów, rewitalizacji oraz przebudowy krajobrazu, a analizę tych zagadnień prowadzi się z uwzględnieniem aspektów ekologicznych i zasad zrównoważonego rozwoju. Nadto badana jest kwestia kurczenia się miast (HEINEBERG 2007).

W wyniku wspólnych działań przedstawicieli szkoły Conzena i Muratoriego w 1994 roku utworzono stowarzyszenie International Seminar on Urban Form (ISUF), zrzeszające urbomorfologów z całego świata. Należą do niego zarówno geografowie, jak i architekci i urbaniści. Stowarzyszenie to umożliwia dyskusję nad aktualnymi problemami morfologii miast na forum międzynarodowym i interdyscyplinarnym, poprzez organizowanie corocznych konferencji oraz edycję czasopisma „Urban Morphology” (MOUNDON 1997).

Współcześnie w badaniach morfologicznych we wszystkich ujęciach wprowadzane są metody komputerowe. Znacznie ułatwiają one badania retrospektywne, a także badania przemian zachodzących w przestrzeni. Na przykład poprzez możliwość wykonania komputerowej wizualizacji ewolucji krajobrazu miejskiego nadają badaniom bardziej dynamiczny charakter (KOSTER 1998; LARKHAM 2006), pozwalają tworzyć trójwymiarowe modele budynków czy fragmentów miast (MALTRET, ZOLLEM 1996) czy prowadzić badania morfologiczne z wykorzystaniem zdjęć satelitarnych (HUANG, LU, SELLERS 2007) i Systemu Informacji Geograficznej – GIS (SCHÜTZ 2008; PINHO, OLIVEIRA 2009).

Kolebką badań morfologicznych miast jest Europa. Dziś jednak badania z tego zakresu prowadzone są już na całym świecie. Najszybciej trafiły do USA

(CONZEN 2001) i Kanady (GILLILAND, GAUTHIER 2006) oraz Australii i Nowej Zelandii (SIKSNA 2006; SANDERS, SCHROEDER 2008). Zainteresowanie urbomorfologią wzrosło także na pozostałych kontynentach. W Azji prace morfologiczne powstają w Chinach (GU 2001; HUANG 2004; LIN, DE MEULDER, WANG 2011), Japonii (SATO 1997; ITO 2003), Indiach (SACHDER, TILLOTSON 2002) i na Filipinach (MORLEY 2012), a także w krajach arabskich (KUBAT 1999, 2010; MORTADA 2003). W Ameryce Łacińskiej najwięcej badań prowadzi się w Brazylii i Meksyku (SANTOS 2001; ALMANDOZ 2002; REGO, MENEGUETTI 2010). Pierwsze prace morfologiczne ukazały się również w Afryce – w Tanzanii (LUPALA 2002) i RPA (HASSWELL 1990).

W Polsce badania morfologii miast zapoczątkowali na przełomie XIX i XX wieku historycy, opracowaniami dotyczącymi głównie rozwoju osadnictwa i struktur przestrzennych osiedli, wśród których znalazło się m.in. studium Franciszka Bujaka o Limanowej i Jana Bystronia o Krakowie (BUJAK 1902; BYSTRON 1915). Pierwsze prace geograficzne o tej tematyce powstały w latach dwudziestych XX wieku i były poświęcone przede wszystkim zagadnieniom fizjonomii miast, której podstawy metodologiczne stworzył Zdzisław Simche (SIMCHE 1928, 1930). Jednym z pierwszych było opracowanie Marii Mrazkówny, w którym dokonała ona podziału Krakowa na strefy geograficzno-historyczne i fizjonomiczno-funkcjonalne (MRAZKÓWNA 1924). Pozostałe publikacje z tego okresu można podzielić na dwie grupy – o charakterze statystyczno-przestrzennym (GORZUCHOWSKI 1936; LESZCZYCKI 1932, 1936; SOSNOWSKI 1936) oraz skoncentrowane na sporządzaniu planów fizjonomiczno-funkcjonalnych miast (KUBIJOWICZ 1927; KOSSMANN 1930). Ponadto prowadzono badania dotyczące położenia miasta (KIEŁCZEWSKA 1947; MALICKI 1937, 1938; REWIŃSKA 1936, 1937). (KOTER, KULESZA 1994; KULESZA 2001).

Fundamentalne znaczenie dla rozwoju morfologii miast w Polsce miały prace Kazimierza Dziewońskiego, w których nakreślił podstawy teoretyczne dyscypliny, poprzez uporządkowanie pojęć, określenie zakresu badań i wyznaczenie zadań badawczych. Ponadto badał przebieg cyklu rozwojowego polskich miast, wskazując na istotny wpływ przeszłości na współczesny ich obraz. Podjął również próbę określenia metodycznych podstaw klasyfikacji morfologicznej. Postulował przy tym, podobnie jak Conzen, łączenie typologii morfologicznej i funkcjonalnej (DZIEWOŃSKI 1947, 1962).

Istotne dla rozwoju polskiej morfologii miast były także prace Stefana Golachowskiego (GOLACHOWSKI 1956b, 1957, 1969) i jego zespołu (m.in. GOLACHOWSKI, PUDEŁKO 1963; MISZEWSKA 1971, 1976; ZAGOŹDŻON 1970, 1971). W latach pięćdziesiątych XX wieku badacz opublikował serię monografii wybranych miast śląskich, zawierających opisy uwzględniające, oprócz położenia topograficznego, kształtu i rozplanowania, również użytkowanie ziemi i podział terenów miejskich według własności (GOLACHOWSKI 1952, 1956a).

Późniejsze jego publikacje były poświęcone na ogół już wyłącznie problematyce morfogenetycznej, w szczególności genezie układu przestrzennego miast średniowiecznych i ich fragmentów. Zainicjował tym samym dogłębne badania jednostek morfologicznych miasta. Zespół Golachowskiego działający na Uniwersytecie Wrocławskim jako pierwszy w Polsce zastosował conzenowskie metody analizy planu miasta. Metoda trafiła w tym ośrodku na podatny grunt, gdyż miasta śląskie mają interesujące, średniowieczne układy przestrzenne oraz liczne, cenne zabytki architektoniczne z tego okresu. Ponadto, w odróżnieniu od miast z innych części Polski, istnieje wiele zachowanych archiwalnych planów miasta z XVIII i XIX wieku oraz bogate źródła ikonograficzne z wcześniejszych stuleci.

Śląskie miasta średniowieczne pod kątem morfologicznym badał także, współpracujący z Golachowskim, historyk i urbanista Janusz Pudełko. Wykonując szczegółowe pomiary metrologiczne i stosując opracowaną przez siebie metodę modułowej siatki kwadratów planu miasta, stworzył on wzornik najczęstszych przykładów rozplanowania tego typu miast oraz kształtów i wielkości ich rynków (PUDEŁKO 1960, 1963, 1967).

Badania Golachowskiego w ośrodku wrocławskim kontynuuje Barbara Miszevska, która zaadaptowała metodę cyklu rozwojowego działki miejskiej Conzena do badania faz przemian bloku średniowiecznego (MISZEWSKA 1971, 1976, 1979, 1986, 1994, 1995, 1996, 1997, 2000, 2002a, 2002b, 2005, 2006a, 2006b, 2009). Ponadto, wykorzystując siatkę kwadratów Pudełki, przeprowadziła analizę morfologiczną Opola (MISZEWSKA 1971). Następne swoje prace poświęciła analizie morfologicznej Wrocławia, w szczególności badała: narastanie i przeobrażenia kilkunastu bloków urbanistycznych w tym mieście (MISZEWSKA 1979, 1994), przemiany osad o charakterze wiejskim zlokalizowanych na przedmieściach Wrocławia (MISZEWSKA 1986, 2002a), zjawisko sukcesji morfologiczno-funkcjonalnej w przestrzeni miejskiej (MISZEWSKA 1995, 2000, 2006b), genezę i różne typy wrocławskich osiedli mieszkaniowych (MISZEWSKA 2002b, 2006a).

Pierwsze problemowo-regionalne ujęcie zagadnień morfologicznych w literaturze polskiej znalazło się w pracach Stefana Witkowskiego. Opierając się na typologii środków trwałych, wydzielił on dziewięć jednostek morfogenetycznych miasta (na przykładzie Radomia) i dokonał analizy ich występowania w miastach województwa kieleckiego. Posłużył się przy tym metodami Conzena dla ustalenia przebiegu zmian w elementach trwałych miasta (WITKOWSKI 1962, 1967).

W polskich pracach morfologicznych podjęto również nowatorskie badania nad rozłogami miejskimi – rolniczą jednostką struktury przestrzennej miasta. Temat ten, istotny w związku z licznie występującymi w Polsce miastami średniowiecznymi o charakterze rolniczym, podjęli w pierwszej kolejności

Stefan Golachowski i Halina Szulc, a następnie Jan Tkocz, który zajął się szczegółowo rozłogami miejskimi w województwie opolskim (GOLACHOWSKI, SZULC 1963; TKOCZ 1966).

Kluczowe znaczenie dla polskiej urbomorfologii mają prace Marka Kotera. Sformułował on założenia teoretyczno-metodologiczne morfologii miast jako samodzielnej dyscypliny naukowej, usystematyzował jej terminologię oraz metody badawcze (KOTER 1974a, 1994). Jako pierwszy zastosował w Polsce metodę cyklu rozwojowego działki miejskiej Conzena. Użył jej w analizie procesu ewolucji działek XIX-wiecznego miasta przemysłowego – Łodzi. Ponadto w cyklu prac szczegółowo przeanalizował strukturę morfogenetyczną Łodzi oraz przemiany jej zagospodarowania przestrzennego (KOTER 1969, 1974b, 1976b, 1979, 1980, 1984, 1988). Wprowadził przy tym, w analogii do geologii historycznej, pojęcia stratygrafii osadniczej i zabytków przewodnich, w celu usystematyzowania jednostek morfogenetycznych i ułatwienia periodyzacji dziejów, oraz opracował szczegółową mapę struktury morfogenetycznej miasta (KOTER 1979). Podobną metodę z powodzeniem zastosowała Krystyna Rembowska w pracy o rozwoju Łowicza (REMBOWSKA 1988).

W ośrodku łódzkim badania Kotera kontynuował Mariusz Kulesza, zajmując się przede wszystkim analizą morfogenetyczną miast o przedlokacyjnym rodowodzie, z obszaru Polski Środkowej. W jego kręgu zainteresowań znajdowały się również problemy dotyczące metrologii historycznej (KULESZA 1994a, 1994b, 1996, 1999a, 1999b, 2000, 2001, 2002, 2003, 2005, 2009). Ponadto zbadał, wspólnie z Alicją Szajnowską-Wysocką, strukturę morfogenetyczną Sosnowca, jako ośrodka przemysłowego (SZAJNOWSKA-WYSOCKA, KULESZA 2007).

Koter i Kulesza opublikowali wiele opracowań o średniowiecznych miastach w Polsce (np. KOTER, KULESZA 1999) oraz podsumowujących dorobek badawczy dyscypliny naukowej, jaką jest morfologia miast w Polsce i na świecie (KOTER, KULESZA 1994, 2007, 2008, 2010). Są też przedstawicielami polskich urbomorfologów na forum międzynarodowym, poprzez czynne członkostwo w stowarzyszeniu International Seminar on Urban Form.

Badania morfologiczne są współcześnie chętnie podejmowane przez młodych badaczy (magistranci, doktoranci) głównie w ośrodku łódzkim – pod kierunkiem Kotera i Kuleszy oraz wrocławskim – pod kierunkiem Miszewskiej. Do badania różnego typu miast i ich fragmentów są stosowane metody Conzena – analiza planu miasta i cykl rozwoju działki miejskiej (np. JASNOSZ 2005, 2008; KOTLIĆKA 2008; WOJTKIEWICZ 2008, 2009; SZMYTKIE 2009) oraz koncepcja *fringe belt* (BARANOWSKA 2007, 2009). Również niniejsze opracowanie, dotyczące przekształceń przestrzeni miejskiej, zachodzących w przeszłości i współcześnie, wpisuje się w nurt badań morfologicznych w ujęciu conzenowskim.

Miasto, jako organizm koncentrujący na niewielkim obszarze życie społeczne i gospodarcze dużej grupy ludności, charakteryzuje się znacznym

wewnętrznym zróżnicowaniem przestrzennym. Jego strukturę przestrzenną tworzą nałożone na siebie i wzajemnie oddziałujące układy rozmieszczenia różnych typów działalności ludzkiej, jak również związane z nimi urządzenia trwałe, oraz układy rozmieszczenia ludności i zabudowy mieszkaniowej, rozpatrywane na tle historycznie ukształtowanego układu przestrzennego miasta. Można zatem wyróżnić cztery zakresy prezentujące zróżnicowanie przestrzeni miejskiej: morfologiczny, funkcjonalny, demograficzny i społeczny, których analiza prowadzi do określenia indywidualnej struktury przestrzennej miasta (WERWICKI 1973; LISZEWSKI 2000).

Zgodnie z założeniem Conzena w niniejszym opracowaniu duży nacisk położono na wykazywanie współzależności przemian morfologicznych i funkcjonalnych. Z tego względu należało przedstawić najważniejsze koncepcje kierunku funkcjonalnego badań osadniczych. W pierwszej kolejności trzeba wyjaśnić pojęcie funkcji, gdyż jego zakres znaczeniowy jest szeroki i zależy od dyscypliny badawczej. W badaniach morfologicznych funkcję pojmuje się najczęściej jako cechę miejsca, sposób wykorzystania budynku czy też formę użytkowania ziemi. Funkcja w tym ujęciu jest cechą dekodującą przeznaczenie i sposób użytkowania miejsca i odnosi się do materialnej formy przestrzeni miejskiej (SULIBORSKI 1994, 2010). W ujęciu funkcjonalnym elementami przestrzeni miejskiej są dzielnice funkcjonalne: usługowe, handlowe, produkcyjne, przemysłowe, mieszkaniowe, komunikacyjne, zieleni i wypoczynku itp. Układy tych dzielnic stanowią o strukturze funkcjonalnej miasta (GOLACHOWSKI 1971; LISZEWSKI 2000, 2008).

W geografii miast kierunek funkcjonalny jest silnie rozwinięty i cechuje się dużym zapleczem teoretycznym. Do klasycznych teorii funkcjonalnych zalicza się teorię ośrodków centralnych Waltera Christallera oraz teorię bazy ekonomicznej. Wśród współczesnych koncepcji funkcjonalnych, zwanych ujęciami neofunkcjonalnymi, wydziela się dwie grupy. Do pierwszej należą koncepcje nawiązujące wprost do tradycyjnego ujęcia strukturalno-funkcjonalnego miasta – genetyczno-funkcjonalna Andrzeja Suliborskiego i instytucjonalnego zorganizowania miast Alicji Szajnowskiej-Wysockiej (SZAJNOWSKA-WYSOCKA 1995). Drugą stanowią polimorficzne koncepcje funkcjonalne, odchodzące zupełnie od klasycznych ujęć, a nawiązujące do podejścia humanistycznego – program realistycznego ujęcia dualizmu zjawisk osadniczych Wiesława Maika oraz program funkcji miejsca Andrzeja Suliborskiego (SULIBORSKI 2010).

Z morfologią miast w ujęciu conzenowskim można powiązać genetyczno-funkcjonalny program badawczy Suliborskiego, który zaproponował w nim badanie struktury funkcjonalnej miasta w ujęciu dynamicznym, począwszy od genezy funkcji i struktury funkcjonalnej, z podkreśleniem istotności przemian tej struktury w czasie (SULIBORSKI 1994). Do morfologii miast

można odnieść także koncepcję funkcji miejsca Suliborskiego (SULIBORSKI 2001, 2003), w wymiarze morfologiczno-funkcjonalnym uznając ją za próbę integracyjnego podejścia do badań morfologicznych i funkcjonalnych (SULIBORSKI 2010).

W niniejszej publikacji zwrócono szczególną uwagę na przemiany dokonujące się w przestrzeni miejskiej. Wśród przemian funkcjonalnych wyróżnić należy zjawisko relokacji funkcji, a więc przemieszczenia danej funkcji w przestrzeni miasta, oraz sukcesji funkcjonalnej, czyli zastępowania jednych funkcji drugimi, np. przemysłowych – usługowymi (SŁODCZYK 2003). W badaniach tych przemian z powodzeniem można zastosować koncepcje i metody Conzena. W Polsce zagadnieniami przemian struktury funkcjonalno-przestrzennej na podstawie analizy użytkowania terenów miejskich zajmowali się m.in. Karol Bromek, Rajmund Mydel, Stanisław Liszewski (BROMEK 1966; MYDEL 1979; LISZEWSKI 1979). Samo zjawisko sukcesji funkcji stanowi przedmiot badań Miszewskiej, która wskazuje na możliwość rozpatrywania go w skali mikro (np. w bloku urbanistycznym) oraz makro (dla większych form, np. miasta). Z punktu widzenia niniejszego opracowania interesująca jest skala makro, która – według Miszewskiej – najczęściej dotyczy użytkowania ziemi. Autorka wymienia przykładowe kierunki sukcesji: zajmowanie gruntów ornych, terenów zielonych, terenów powojkowych itp. przez zabudowę oraz wypieranie wiejskich form osadniczych przez miejskie (MISZEWSKA 2000).

Do istotnych zmian w przestrzeni miejskiej prowadzi rewitalizacja, czyli zespół planowanych działań zmierzających do ożywienia gospodarczego i społecznego zdegradowanych obszarów. Często wiąże się ona z wprowadzaniem nowych funkcji, głównie w postaci szeroko rozumianych usług oraz niektórych dziedzin przemysłu z zakresu tzw. czystych technologii (KACZMAREK 2001; MAIK 2000; MARKOWSKI, STAWASZ 2007). Głównym celem rewitalizacji jest odwrócenie negatywnych trendów związanych z degradacją przestrzeni, takich jak: degradacja zabudowy, dewastacja obiektów cennych architektonicznie, marginalizacja obszaru, odpływ ludności, patologie społeczne itp. Do celów rewitalizacji należą również: przyciągnięcie inwestorów, stworzenie nowych miejsc pracy, rewitalizacja społeczna, poprawa stanu środowiska naturalnego, zintegrowanie projektów rewitalizacyjnych z innymi tego typu inicjatywami na danym obszarze (SIKORA, TURAŁA 2005). Rewitalizacja nie jest procesem, który dokonuje się samorzutnie, jego uruchomienie wymaga zaangażowania władz rządowych lub samorządowych oraz poniesienia znacznych nakładów finansowych (KACZMAREK 2001; SŁODCZYK 2003).

Specyficznym rodzajem rewitalizacji jest gentryfikacja, która polega na „wymianie” lokatorów zdegradowanych części miasta na zamożniejszych. Proces ten wiąże się z rehabilitacją istniejącej zabudowy mieszkaniowej

i wyprowadzeniem się poprzednich mieszkańców. W tradycyjnym ujęciu zjawisko to dotyczy obszarów w centrum miasta, coraz częściej jednak pojęcia tego używa się na określenie każdej zmiany składu społecznego, która prowadzi do wzrostu statusu społecznego mieszkańców jakiejkolwiek części miasta i obszarów zurbanizowanych. Często jest wynikiem tzw. polityki mieszkaniowej władz miasta, której celem jest odnowa i likwidacja slumsów albo podniesienie standardu mieszkaniowego i atrakcyjności gospodarczej określonego obszaru. Inicjatorem gentryfikacji w mniejszej skali może być także sektor prywatny, w tym głównie deweloperzy, biorący pod uwagę wzrastającą różnicę renty gruntowej pomiędzy potencjalną (po renowacji) a aktualną wartością danej działki w mieście (LISOWSKI 1999; MAIK 2000; SŁODCZYK 2003; WĘCŁAWOWICZ 2007).

Założenia i cele badawcze

Przedmiotem badań jest miasto Katowice, a podmiotem – jego morfologia. Opracowanie jest próbą odpowiedzi na pytanie: w jaki sposób ukształtowała się dzisiejsza postać morfologiczna Katowic oraz jakie przemiany zachodzą dziś w ich przestrzeni? Z tak postawionego problemu wynikają trzy założenia badawcze:

1. Przestrzeń miejska Katowic jest niejednorodna; miasto stanowi wielokrotnie złożony układ morfogenetyczny, składający się z licznych jednostek strukturalnych, zróżnicowanych pod względem czasu powstania, genezy, charakteru zabudowy i rozplanowania.

2. Współczesna struktura morfologiczna Katowic jest efektem przekształceń morfologicznych, które dokonywały się pod wpływem różnych czynników w poszczególnych okresach rozwoju morfologiczno-przestrzennego miasta.

3. Przekształcenia morfologiczne są ściśle związane ze zmianami funkcji miejsca; w wyniku ich wspólnego oddziaływania w przestrzeni miejskiej zachodzi relokacja i sukcesja morfologiczno-funkcjonalna.

Przyjęte założenia determinują wielość celów badawczych pracy. Wyznaczono zatem trzy główne cele poznawcze, podzielone na cele szczegółowe:

1. Przedstawienie struktury morfologicznej Katowic:
  - a) analiza morfogenetyczna,
  - b) charakterystyka fizjonomii i rozplanowania,
  - c) klasyfikacja jednostek strukturalnych.
2. Charakterystyka przekształceń morfologiczno-funkcjonalnych przestrzeni miejskiej Katowic:
  - a) analiza zmian morfologiczno-funkcjonalnych w czasie,
  - b) wskazanie etapów przemian morfologiczno-funkcjonalnych,
  - c) wyznaczenie typów sukcesji morfologiczno-funkcjonalnej.

Spis tabel

- 1 Zmiany przynależności państwowej ziem dzisiejszych Katowic 38
- 2 Stratygrafia historycznych jednostek osadniczych Katowic 41
- 3 Huty w dzisiejszych Katowicach (według roku powstania) 62
- 4 Kopalnie węgla kamiennego w Katowicach (według czasu powstania) 63
- 5 Osiedla mieszkaniowe wybudowane w Katowicach w latach 1945–1989 82
- 6 Przemiany morfologiczno-funkcjonalne w Katowicach w podziale na strefy przestrzenne i etapy rozwoju morfologiczno-przestrzennego 120
- 7 Typy sukcesji morfologiczno-funkcjonalnej w Katowicach 135
- 8 Strategiczna wizja rozwoju: Katowice 2020 141
- 9 Etapy rozwoju morfologicznego śródmieścia Katowic 157
- 10 Inwestycje mieszkaniowe w Katowicach z przełomu XX i XXI wieku (dane z 2011 roku) 173

Spis rycin

- 1 Podział administracyjny Katowic na dzielnice i zespoły dzielnic 23
- 2 Położenie Katowic w Górnośląskim Związku Metropolitalnym (GZM) 24
- 3 Rozmieszczenie średniowiecznych kuźnic żelaza na tle współczesnych granic Katowic 36
- 4 Granice historycznych jednostek osadniczych współtworzących Katowice 40
- 5 Zróżnicowanie historycznych jednostek osadniczych Katowic pod względem czasu powstania 50
- 6 Zróżnicowanie historycznych jednostek osadniczych Katowic pod względem genezy 51
- 7 Zróżnicowanie historycznych jednostek osadniczych Katowic pod względem roku włączenia w granice miasta 52
- 8 Sieć osad w XIV wieku we współczesnych granicach Katowic 54
- 9 Sieć osad w XVI wieku we współczesnych granicach Katowic 55
- 10 Sieć osad w XVIII wieku we współczesnych granicach Katowic 56
- 11 Rekonstrukcja planu badanego obszaru w 1636 roku 58
- 12 Rekonstrukcja planu miasta w połowie XVIII wieku 60
- 13 Rekonstrukcja planu miasta pod koniec XVIII wieku 61
- 14 Rozmieszczenie hut w Katowicach na tle współczesnych szlaków komunikacyjnych (numeracja obiektów jak w tab. 3) 66
- 15 Rozmieszczenie kopalń węgla kamiennego w Katowicach na tle szlaków komunikacyjnych (numeracja obiektów jak w tab. 4) 67
- 16 Rekonstrukcja planu miasta w pierwszej połowie XIX wieku 69
- 17 Budownictwo patronackie w Katowicach 70
- 18 Rekonstrukcja planu miasta na początku XX wieku 73
- 19 Sieć osad w dzisiejszych granicach Katowic na początku XX wieku 74
- 20 Rekonstrukcja planu miasta w 1942 roku 76
- 21 Lokalizacja inwestycji mieszkaniowych w latach 1922–1945 77
- 22 Rekonstrukcja planu miasta w 1975 roku 80
- 23 Lokalizacja osiedli mieszkaniowych wybudowanych w latach 1945–1989 81
- 24 Plan Katowic tuż po rozpoczęciu transformacji ustrojowej 88
- 25 Plan Katowic po dwudziestu latach od rozpoczęcia transformacji ustrojowej 89

- 26 Zabudowa mieszkaniowa i przemysłowa Katowic według okresu powstania 92
- 27 Współczesne drogi w Katowicach według czasu wytyczenia 94
- 28 Współczesne linie kolejowe w Katowicach według czasu wytyczenia 95
- 29 Zróżnicowanie przestrzeni miejskiej Katowic pod względem rodzaju i wysokości zabudowy mieszkaniowej 98
- 30 Jednostki morfologiczne Katowic na tle dzielnic 101
- 31 Struktura morfologiczna Katowic 105
- 32 Podział Katowic na strefy badawcze 109
- 33 Rozwój przestrzenny strefy „Bogucice” 110
- 34 Rozwój przestrzenny strefy „Dąb” 111
- 35 Rozwój przestrzenny strefy „Dąbrówka Mała” 112
- 36 Rozwój przestrzenny strefy „Janów” 113
- 37 Rozwój przestrzenny strefy „Katowice” 114
- 38 Rozwój przestrzenny strefy „Ligota-Panewniki” 115
- 39 Rozwój przestrzenny strefy „Murcki” 116
- 40 Rozwój przestrzenny strefy „Szopienice-Roździeń” 117
- 41 Rozwój przestrzenny strefy „Załężę” 118
- 42 Rozwój przestrzenny strefy „Uniczowy” 119
- 43 Strefy ewolucji morfologiczno-funkcjonalnej w Katowicach 132
- 44 Ideogram sukcesji morfologiczno-funkcjonalnej w Katowicach 134
- 45 Typy sukcesji morfologiczno-funkcjonalnej w Katowicach 138
- 46 Obszary działań rewitalizacyjnych w przestrzeni Katowic według rodzajów obszarów zdegradowanych (A) oraz stopnia zaawansowania rewitalizacji (B) 144
- 47 Obszary Katowic wybrane do rewitalizacji w Lokalnym Programie Rewitalizacji Miasta na lata 2007–2013 145
- 48 Rewitalizacja obszarów poprzemysłowych w Katowicach według ich kategorii 147
- 49 Granice śródmieścia Katowic 155
- 50 Morfogeneza śródmieścia Katowic 156
- 51 Częstotliwość przemian morfologicznych w śródmieściu Katowic 159
- 52 Strefy operacyjne w śródmieściu Katowic wyznaczone w Lokalnym Programie Rewitalizacji Miasta na lata 2007–2013 161
- 53 Przekształcenia sieci drogowej Katowic na przełomie XX i XXI wieku 168
- 54 Rozmieszczenie nowych obiektów usługowych w przestrzeni Katowic 170
- 55 Rozmieszczenie inwestycji mieszkaniowych z przełomu XX i XXI wieku w Katowicach (opis obiektów w tab. 10) 171

M a r t a E. C h m i e l e w s k a

Morphological transformations of the urban space of Katowice

Summary

The monograph is situated within the scope of the Conzenian urban morphology and concerns the transformation of urban space in terms of morphology, in conjunction with changes within its functional structure. The considerations are based on the example of Katowice—a city of a short but turbulent history, the space of which was influenced by numerous variable and diverse factors, and which has been recently transforming into a modern city—post-industrial and post-socialist. The main objective of the study is to demonstrate the evolution of the urban space of Katowice, and in particular, to answer the questions: how has the today's morphological character of Katowice been formed, and in which direction will it be transforming? To accomplish the objective, a multi-step morphological analysis of the space of the city has been carried out, in accordance with the guidelines of Conzen's methods with the employment of GIS tools.

Firstly, the reconstruction of the formation of the space of Katowice, which was indispensable for further research, was undertaken. Genetic factors conditioning the course of the evolution of the city, as well as the stages of its morphological and spatial development were determined, and settlement units located within its boundaries were identified and arranged stratigraphically. 70 historical settlements were identified—diverse in terms of the time of their formation, their origin and incorporation in the borders of Katowice.

Subsequently, the morphological structure of Katowice was characterised. The city was described in terms of its morphogenesis, physiognomy and layout. These three elements were employed as criteria to determine 48 classes of structural units of the study area and 178 units representing 19 of these classes. These units are arranged in a mosaic and non-uniformly fill the space of individual districts. Therefore, Katowice has a highly complex morphological structure.

In the following stage of the work, the evolution of the urban space of Katowice, which has been occurring through the morphological and functional transformation, was examined. These transformations were analysed both in time and in space, with attention focused on their causes, directions and intensity. As a result, the phenomenon of morphological and functional succession was observed in the space of Katowice. Further research led to identification of the stages and types of this phenomenon.

The morphological and functional evolution of Katowice, over its entire area, was characterised by isomorphism. The most important reason for the occurrence of the evolution was industrialisation, while the other reasons were complementary or secondary,

or referred only to a small part of the city. The main directions of the transformations consisted in locating and developing industrial plants, and spreading of the residential area. Currently, emphasis on the elimination of the industrial plants and the development of services has been placed, however many new residential projects have been carried out.

The morphological and functional transformations in the urban space have been resulting in replacing the existing morphological forms with new ones, and in changes of the functions performed by this space. Taking into consideration the number of transformations of the space in Katowice, three types of morphological and functional succession were distinguished, and subsequently these types were divided in view of the direction of the transformations into subtypes (32). The surface of the areas that corresponds to the individual types is inversely proportional to the complexity of the transformations characteristic of these types—the areas in which the succession has not yet been revealed are predominant, whereas the smallest surface is occupied by the areas that have undergone a three-phase succession. In addition, it may be observed that the succession took place predominantly in the areas in the northern part of the city, in the latitudinal belt.

In the last part of the monograph, the trends in the transformations emerging currently in the morphology of Katowice (after 1989) were focused on. They are the result of the interaction of two groups of factors—the consequences of the political transformation, and the activities and plans of municipal authorities and social initiatives. The greatest impact has been exerted by the revitalization of both degraded post-industrial areas and urban areas, however the intensity and direction of the transformations of these two types of areas are different. The revitalisation projects additionally vary in terms of the impact on the morphology and function of the space. The most intensive changes occur in the central part of Katowice and are related to the aspirations towards transforming the centre of Katowice into a modern service and culture centre, the origin of the metropolis of Upper Silesia. These transformations are accompanied by the development of other parts of the city, oriented towards increasing its importance as a regional and national centre.

M a r t a E . C h m i e l e w s k a

Morphologische Umwandlungen des Stadtraumes von Kattowitz (Katowice)

Zusammenfassung

Das Interessengebiet der vorliegenden Monografie ist die Stadtmorphologie nach Conzens Auffassung. Sie betrifft morphologische und funktionale Umwandlungen des Stadtraumes am Beispiel von Kattowitz (Katowice) – der Stadt mit kurzer aber stürmischer Geschichte, deren Raum unter dem Einfluss von verschiedenen zahlreichen und variablen Faktoren gestaltet wurde, und die heute in eine moderne – postindustrielle und postsozialistische Stadt verwandelt wird. Ihre Verfasserin bemüht sich, die Evolution des Kattowitzer Stadtraumes zu schildern und insbesondere die Frage zu beantworten, auf welche Weise die heutige morphologische Form der Stadt gestaltet wurde und in welcher Richtung wird sie sich weiter verändern. Um das beabsichtigte Ziel zu erreichen, führte man laut Hinweisen Conzens Methoden und mittels der GIS – Werkzeuge die mehrstufige morphologische Analyse des Stadtraumes durch.

Zwecks weiterer Untersuchungen rekonstruierte man zuerst die Entstehung des Kattowitzer Raumes. Genannt wurden die den Verlauf der Stadtevolution bestimmenden genetischen Faktoren; man legte die einzelnen Stufen der morphologisch-räumlichen Entwicklung der Stadt fest, identifizierte und ordnete stratigrafisch die sich innerhalb der Stadtgrenzen befindenden Siedlungseinheiten an. Identifiziert wurden 70 historische, hinsichtlich der Entstehungszeit, Genese und des Moments des Anschlusses an Kattowitz differenzierte Siedlungseinheiten.

Danach wurde die morphologische Struktur von Kattowitz charakterisiert. Die Stadt wurde in Bezug auf Morphogenese, Physiognomie und Raumaufteilung differenziert. Diese drei Elemente dienten als Kriterien zur Bestimmung von 48 Klassen der strukturellen Einheiten auf dem zu untersuchten Gebiet und 178 Einheiten, welche 19 von den Klassen repräsentierten. Die einzelnen Einheiten sind mosaikartig angeordnet und füllen oft den ganzen Raum von den einzelnen Stadtvierteln. Die Stadt Kattowitz hat also mehrfach zusammengesetzte morphologische Struktur.

Im weiteren Teil der Monografie erforschte man die Evolution des Stadtraumes von Kattowitz, indem man die sich hier vollziehenden morphologisch-funktionalen Umwandlungen sowohl in Bezug auf Zeit als auch auf Raum untersuchte, deren Ursachen, Richtungen und Intensivität dabei berücksichtigend. Infolgedessen wurde im Bereich von Kattowitz eine morphologisch-funktionale Sukzession festgestellt. Weitere Untersuchungen erlaubten, die einzelnen Stufen und Typen des Phänomens zu bestimmen.

Die morphologisch-funktionale Evolution der Stadt Kattowitz war auf dem ganzen Gebiet durch Isomorphismus gekennzeichnet. Die wichtigste Ursache der Evolution war Industrialisierung, andere Gründe haben lediglich einen ergänzenden oder zweitrangigen Charakter oder auch betrafen nur einen kleinen Teil des Stadtgebiets. Zu Hauptrichtungen der Umwandlungen wurden Lokalisierung und Erweiterung der Industriebetriebe, und Vergrößerung der Bebauungsfläche. Heutzutage legt man Nachdruck auf Liquidation der Industriebetriebe und Dienstleistungsentwicklung, doch es werden immer noch viele Wohnungen gebaut.

Infolge der morphologisch-funktionalen Umwandlungen werden bisherige morphologische Formen durch neue ersetzt und der entstehende Raum erfüllt schon andere Funktionen. In Anbetracht der Anzahl von der in Kattowitzer Raum erfolgenden Umwandlungen wurden 3 Typen der morphologisch-funktionalen Sukzession unterschieden, und diese wurden dann hinsichtlich der Wandelrichtung in 32 Untertypen geteilt. Die den einzelnen Typen entsprechende Fläche ist indirekt proportional zur Komplexität der für diese Typen charakteristischen Umwandlungen – es überwiegen Bereiche, in denen sich die Sukzession noch nicht manifestiert hat, die kleinste Fläche nehmen dagegen solche Gebiete ein, in denen dreistufige Sukzession erfolgte. Darüber hinaus lässt sich feststellen, dass die Sukzession in höchstem Maße die im Nordteil der Stadt, im Breitenkreisstreifen gelegenen Gebiete umfasste.

Im letzten Teil der Monografie wird die Aufmerksamkeit den sich in der Morphologie der Stadt Kattowitz heutzutage (nach 1989) zu offenbarenden Umwandlungstendenzen geschenkt. Diese sind Ergebnis der Einwirkung von zwei Faktorengruppen – Folgen der strukturellen Transformation als auch Handlungen u. Plänen der Stadtbehörde und Volksinitiativen. Den größten Einfluss übt aber die Revitalisierung der unfruchtbaren postindustriellen Gebiete und Stadtgebiete aus – wobei die Intensität und die Richtungen der Wandlungen bei den beiden Typen unterschiedlich sind. Die Revitalisierungsmaßnahmen hängen auch von deren Einwirkung auf Morphologie der Stadt und von der Funktion des Raumes ab. Die intensivsten Umwandlungen vollziehen sich in dem Zentrum von Kattowitz und sind mit den Bemühungen verbunden, das Stadtzentrum in ein modernes Dienstleistungs- und Kulturzentrum, den Keim von der oberschlesischen Metropole, umzuwandeln. Mit den Umwandlungen geht die auf Aufstieg der Stadt als eines Regional- und Landeszentrums orientierte Entwicklung von anderen Stadtteilen einher.

Redakcja:
Anna U. Pilśniak

Projekt okładki i stron tytułowych:
Marek J. Piwko {mjpp}

Korekta:
Renata Śliż

Copyright © for cover photos by Marta E. Chmielewska

Copyright © 2016 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-8012-836-1
(wersja drukowana)

ISBN 978-83-8012-837-8
(wersja elektroniczna)

Wydawca:
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
e-mail: wydawus@us.edu.pl
www.wydawnictwo.us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 13,3. Ark. wyd. 16,5.
Papier Munken Polar 100 g, vol. 1,13. Cena 38 zł (+VAT).
Druk i oprawa: „TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław.

Morfologiczne przekształcenia przestrzeni miejskiej Katowic

W monografii przedstawiono w syntetycznym ujęciu ewolucję przestrzeni miejskiej Katowic, we współczesnych granicach miasta, od momentu powstania w jej obrębie, w XIII wieku, pierwszych jednostek osadniczych po XXI wiek. Jest to praca geograficzna, bazująca na archiwalnych materiałach kartograficznych, opracowanych z wykorzystaniem narzędzi GIS. Wpisuje się w nurt badań morfologii miast w ujęciu conzenowskim. W książce zidentyfikowano jednostki morfologiczne Katowic oraz wyodrębniono i scharakteryzowano kierunki i etapy sukcesji morfologiczno-funkcjonalnej przestrzeni. Analiz dokonano w makroskali, rzadko stosowanej przez polskich morfologów miasta. Mimo rozbudowanej części teoretycznej publikacja jest kierowana nie tylko do naukowców zajmujących się morfologią miasta i badaczy przestrzeni miejskiej w ujęciu geograficznym czy historycznym, ale przede wszystkim do wszystkich osób zainteresowanych Katowicami, ich przestrzenią oraz przeszłością rozwojową.

Dotąd żadne tej skali miasto w Polsce nie doczekało się tak pogłębionej analizy, na podstawie źródeł kartograficznych (od XVII wieku) niezwykle starannie wyszukanych i znormalizowanych do skali porównawczej. [...] Mapy te są podstawą do sporządzania map wynikowych, charakteryzujących poszczególne elementy rozpatrywanej struktury morfologicznej miasta i form użytkowania terenu. [...] Bogatej stronie kartograficznej towarzyszą szczegółowe zestawienia tabelaryczne, dokumentujące cechy charakteryzujące poszczególne osiedla i zachodzące w nich zmiany.

Z recenzji prof. dr hab. Barbary Lubicz Miszewskiej

Więcej o książce

CENA 38 ZŁ
(+ VAT)

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-837-8